

Kırgızistan'da Kadın Girişimciliği: Durum Analizi ve Perspektifleri¹

Seyil NAJIMUDINOVA, Department of Business Administration, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Kyrgyzstan-Turkey MANAS University, Kyrgyzstan; e-mail: seyil.najimudinova@manas.edu.kg

Women Entrepreneurship in Kyrgyzstan: Situation Analysis and Perspectives²

Abstract

Both academic and practical interest on women entrepreneurship is emerging in both developed and developing countries. Today, women entrepreneurs are turning to the major players in the global economy. This study discusses general situation and dynamics of women entrepreneurship in Kyrgyzstan, motivation factors of women entrepreneurs, faced obstacles and perspectives in two different periods like after independence and nowadays. It was concluded that factors that hamper women entrepreneurship in Kyrgyzstan have less socio-cultural nature, but are more originated by general macro-economic problems in the country.

Keywords : Women Entrepreneurship, Women, Entrepreneurs, Problems, Kyrgyzstan.

JEL Classification Codes : L26.

Öz

Kadın girişimciliği konusuna olan ilgi hem gelişmekte olan, hem de gelişmiş olan ülkelerde giderek artış göstermektedir. Günümüzde kadın girişimciler küresel ekonomide önemli oyunculara dönüşmektedirler. Bu çalışmada bağımsızlık sonrası ve günümüzde olmak üzere iki farklı dönemde Kırgızistan'da kadın girişimciliğinin genel durumu ve dinamiği, kadınları girişimciliğe motive eden faktörler, karşılaştığı engeller ve perspektifleri tartışılmaktadır. Kırgızistan'da kadın girişimciliğini engelleyen faktörlerin sosyo-kültürel nitelikte olmadığı, daha çok ülkedeki genel makro-ekonomik sorunlardan kaynaklandığı sonucuna gidilmiştir.

Anahtar Sözcükler : Kadın Girişimciliği, Kadın, Girişimciler, Sorunlar, Kırgızistan.

¹ Bu çalışma T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Kadın Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (ESKAM) tarafından 2-4 Mayıs 2014 tarihleri arasında düzenlenmiş olan II. Kadın Araştırmaları Sempozyumunda sunulmuş ve tekrar revize edilmiştir.

² This study was presented in the 2nd Symposium on Women Studies organized by the Women's Implementation and Research Center (WOSIRC) of Eskişehir Osmangazi University between 2 and 4 May 2014 and revised based on reviews and comments.

1. Giriş

Kadın girişimciliği konusuna olan ilgi hem gelişmekte olan, hem de gelişmiş olan ülkelerde giderek artış göstermektedir. Kadın girişimciliği ekonomik büyümeyi sağlamada ve istihdam olanaklarını artırmada önemli bir faktördür. Günümüzde kadın girişimciler küresel ekonomide önemli oyunculara dönüşmektedirler.

Kadın girişimciliği konusunu araştırmanın önemi iki nedene bağlanmaktadır (OECD, 2004). *Birincisi*, kadın girişimciliği son yıllarda ekonomik büyümenin önemli ve daha dokunulmayan veya yeteri ölçüde değerlendirilmeyen bir kaynağı olarak bilinmektedir. Kadın girişimciler kendilerine ve başkalarına yeni işyerlerini sağlamakta ve işletmecilikte farklı ve değişik çözüm yollarını sunmaktadır. Buna rağmen kadın girişimciler azınlığı temsil ederek, onların başarılı bir girişimci olma olasılığı kısıtlanmış bir durumdadır. Neticede piyasa başarısızlığı söz konusu olmaktadır ve bunu giderebilmek için de ilgili tarafların (özellikle hükümetin) kadın girişimciliğinin potansiyelinin tamamıyla kullanılması için yönlendirilmesi önem kazanmaktadır. Bu konuda etkin bir şekilde karar almak için hükümet veya diğer ilgili taraflar kadın girişimciliği ve onun potansiyeli hakkında yeterli bilgiye sahip olmalıdır. *Global Entrepreneurship Monitor Women’s Report’a* göre, dünyada 98 milyon kadın girişimci ve 64 milyon iş sahibi şu anda en az iki kişiyi istihdam ederek gelecekte işlerini büyütürken 5 yıl içerisinde istihdam sayısını 5’e çıkarmayı planlamaktadırlar. *İkincisi*, girişimcilikte kadın konusu hem toplumda, hem de sosyal bilimlerde hak edilmiş ilgiye sahip değildir. Kadınlar girişimcilikte sadece düşük katılım oranı ile farklılık göstermeyip, faaliyet gösterdiği sanayi ve sektör açısından da farklılığa sahiptir. Genellikle kadınlar tarafından seçilen perakendecilik, eğitim ve diğer hizmet işletmeleri gibi sektörler, yüksek teknoloji veya imalat gibi ekonomik büyüme ve gelişme için anlamlı bir katkı sağlayacak şekilde algılanmamaktadır.

Kadınların iş hayatına atılarak girişimcilik yapmaları, 1950’ler sonu, uluslararası işgücü hareketlerinin ülkeler arasında yoğunlaşmasıyla birlikte olmuştur. 1947’de Birleşmiş Milletler Kadın Statüsü Komisyonu kurularak tüm üye ülkelerde kadının statüsü belirlenmiştir. Bu statünün güçlendirilmesi amacıyla Birleşmiş Milletler 1975 yılını uluslararası Kadınlar Yılı olarak ilan etmiştir. Sanayi Devrimi’ne kadar kadınların görevleri çok net bir şekilde ev/aile veya el işi olarak belirlenmişken, sonradan kadınların toplumdaki yerinde önemli dönüşümler olmuştur. Kadınlar tarih boyunca hemen hemen her dönemde içinde yaşadıkları toplumun özelliklerine göre değişen koşullarda ekonomik faaliyetlere katılmışlardır. Günümüz toplumlarında her alanda kendini gösteren gelişmeler çerçevesinde kadınların sadece erkeklere müsait olan iş dünyasına girdikleri ve bu dünyada güç, yetki, statü elde etmek için yoğun bir mücadele içinde buldukları gözlenmektedir. Küreselleşme çerçevesinde yaşanan değişimler ve yeni değerler, iş dünyasında erkek hâkimiyetini kırarak, kadının güçlenmesine neden olmuştur. Bu anlayış doğrultusunda iş hayatında katılımı yetersiz olan, bilgi, beceri ve yeteneğinden yeteri kadar yararlanılmayan kadınların iş hayatına büyük oranda katılması ve daha etkin rol alması hem gelişen, hem gelişmekte olan ekonomiler için bir stratejik zorunluluk halini almıştır (Bayrak ve Yücel, 2000: 125).

Kadın girişimciliği modern toplumlarda önemli bir meydan okumadır ve aynı zamanda karmaşık bir olaydır. Vatandaşlarına kendi girişimcilik potansiyelini ortaya koymaya imkân sağlayan ülkeler hızlı ekonomik büyüme yaşamaktadırlar. Böylece, kadınlarda derin olarak kökleşen girişimcilik potansiyelini kullanmak, birçok toplumlar için refah ve büyüme kaynağı oluşturabilir.

Kadın ve erkek girişimciliği arasında farklılıklar incelendiğinde, kadın girişimcilerin bireysel özellikleri, eğitim düzeyi, iş tecrübesi, işe başlamada motivasyon koşulları, yönetim stili gibi konularda farklılık gösterdiği vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra, kadın girişimcilerin faaliyet yürüttüğü alanlar da farklılık göstermektedir. Kadın girişimciler daha çok finansal göstergeler ve çalışan sayısı ile belirlenen küçük ve orta büyüklükteki işletmelerde ve ağırlıklı olarak, perakende satış ve hizmet işletmelerinde faaliyet göstermektedirler (Popescu, 2012; Polish Agency for Enterprise Development, 2011).

2. Dünyada Kadın Girişimciliği

2012'de *Global Entrepreneurship Monitor* (GEM) raporlarına göre, dünyada 67 farklı ülkede yaklaşık 126 milyon kadın yeni iş kurduysa, yaklaşık 98 milyon kadın önceden kurulmuş işini devam ettirmektedir. Söz konusu kadınlar sadece kendileri ve ortaklarına iş imkânı sağlamamakta, başkalarını da istihdam etmektedir.

Girişimcilğe katılım oranı kadın ve erkekler arasında ülkeden ülkeye göre değişim göstermektedir. Söz konusu rapora dayanılırsa, Pakistan'da kadın nüfusun sadece %1'i girişimci iken, aynı zamanda Zambiya'da kadın nüfusun %40'ı girişimcilik ile uğraşmaktadır. Genel olarak kadın girişimcilerin ortalama yüksek oranı Sahra Afrikası ülkelerine aittir, diğer bir ifadeyle neredeyse kadın nüfusun %27'si girişimcidir. Bu bağlamda Latin Amerika ekonomileri de karşılaştırmalı yüksek orana sahiptir (%15). Oysa düşük orana sahip olan Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde erkekler kadınlara göre 2,8 kat daha fazla iş kurmaktadır ve kadınların sadece %4'ü iş kurmaktadır. Söz konusu bu oran Türkiye'de %7 iken, Rusya'da %3'tür. Kadın girişimcilerin erkek girişimcilere göre iş kurma oranı eşit veya az yüksek olan ülkeler, Panama, Tayland, Gana, Ekvator, Nijerya, Meksika ve Uganda'dır. Asya ülkeleri arasında Güney Kore ve Japonya'ya göre Singapur'da kadın girişimcilerin katılım oranı yüksektir.

Kadın girişimciliği değişik ülkelerde farklı araştırmacı ve pratisyenlerin ilgi alanına dönüşerek, kendi ülke çapında araştırılmaktadır. Örneğin, Romanya'da kadın girişimciliği yenilikçilik ve yaratıcılığın potansiyel kaynağı olarak değerlendiriliyorsa (On, 2011), Soysal (2010) Türkiye'de girişimci kadınları ekonomik kalkınma ve gelişmede bir fırsat olarak değerlendirmektedir. Gray ve Finley-Hervey (2005) Fas'ta kadınlar nüfusun yarısını ve bunun içerisinde yarısına yakını ekonomik olarak aktif nüfusu temsil ettiğini ve dolayısıyla en azından iç piyasada kadın girişimcilerin ekonomiyi canlandırabileceği

düşünülmektedir. Rusya'da kadın girişimciliği alanının başlangıçta hem akademik olarak, hem de devlet tarafından daha az ilgi görüldüğü ama son yıllarda hem iki alanda da canlanma olduğunu belirtilmektedir (Çirikova, 2002). Malezya'da daha önceye nazaran kadın girişimciler girişimciliği bir fırsat olarak değerlendirip son yıllarda daha çok iş kurma eğilimi göstermektedir. (Alam vd., 2012).

2.1. Kadın Girişimciliğini Motive Eden Faktörler

Kadın girişimcilerin iş kurma sebepleri incelendiğinde, genel olarak itici ve çekici faktörlerin önemli rol oynadığı ortaya konulmaktadır. Kadınları girişimciliğe iten faktörler arasında; ülkenin ekonomik koşullarından kaynaklanan işsizlik sorunları, kadınlara uygun olmayan iş koşulları ve kadınların özellikle ücretli işlerde cinsiyet ayrımcılığına uğramaları sayılabilmektedir. Bağımsızlık isteği, kendini gerçekleştirme isteği, kendi işinin sahibi olma, aile ve iş sorumluluğu arasındaki dengeyi kurma isteği gibi çekme faktörleri de kadınları iş kurmaya yönelten faktörler arasında sayılabilmektedir (Hisrich & Brush, 1989).

Girişimciliğe başlamaya sebep olan faktörler incelendiğinde, erkeklerde olduğu gibi kadınlarda da kendilerini ve ailelerini ekonomik yönden desteklemek, kariyer hayatlarını zenginleştirmek ve ekonomik bağımsızlığa ulaşmak gibi nedenler yer almaktadır. *GEM Women Entrepreneurship* (2012) Raporuna göre, Latin Amerika ve Sahra Afrikasında erkek girişimciler daha çok fırsat arama odaklılık sergilerken, kadın girişimciler daha çok zorunluluk dürtüsü ile işe başlamaktadır. Buna karşılık, Asya'da durum tam tersidir.

Erdem (2004) kadınları girişimci olmaya sevk eden faktörler arasında kendi kendini gerçekleştirme, bağımsız olma isteği, güce sahip olma gibi faktörler ile beraber yeni meydan okumaları başarma ihtiyacı gibi fırsat odaklı faktörleri de bir araya koymaktadır.

2.2. Kadın Girişimciliğinde Oluşan Engeller ve Sorunlar

Kadın girişimciliği ve kadın iş ağlarının oluşumu giderek artıyor olsa bile, kadın girişimcileri bir dizi zorluklar ve engellerle karşı karşıya gelmektedir. Kadınları iş hayatında girişimci olmasını engelleyen yasal bir engel bulunmamasına karşılık, uygulamada sosyo-kültürel açıdan bazı engellerle başa çıkmak zorundadır. Birçok kadın girişimcilerin karşılaşabileceği bir büyük zorluk, geleneksel cinsiyet rollerine dayanan toplumdaki anlayışın kendisidir. Girişimcilik hala erkek-egemenli veya erkek-ağırlıklı bir faaliyet olarak kabul edilmektedir ve bu geleneksel görüşleri aşmak zor olabilir. Bunun yanı sıra toplumsal anlayış ile beraber girişimcilerin önünde diğer engeller ortaya çıkmaktadır.

Gorjive Rahimian (2011), kadın ve erkek girişimcilerin karşılaştığı bireysel ve çevresel engeller arasında anlamlı bir fark olduğunu ve onların etkililik derecesi açısından farklılıkları paylaşmaktadır. Cinsiyet özelliklerine bakılmaksızın girişimcilerin önünde gelen önemli engel olarak finansal kısıtlamaları öne çıkarmaktadırlar. Ayrıca, ailevi

yükümlülükler meselesi erkeklerde sonuncu faktör iken, kadınlarda yedi faktörün arasında beşincisidir. İşletmecilik alanında eğitim ile ilgili kısıtlamalar ile beraber her iki grupta sosyo-kültürel, ailevi ve fiziksel faktörlerin etkisi daha da büyüktür. Sonunda, aynı zamanda kişisel ve çevresel engellerin ardından örgütsel engellerin, erkeklerde büyük etki yarattığı söylenebilir.

Kadın girişimciliğine engel yaratan faktörler arasında On (2011) ikili yükümlülük (aile ve kariyer) sebebiyle boş zamanın olmamasından dolayı işyerinde ve ailede çabaların yeterince değerlendirilmemesi duygusu ve ikisinin birisine kendini adayamama; yüksek performans baskısı veya kadın girişimcilerin erkek meslektaşları seviyesinde iş ile ilgili beceri ve yeteneklerini kanıtlama zorunluluğu; kadın girişimcilerin toplumun siyasi veya sosyal hayatında katılımı üzerinde pasif tutuma sahip olması; muhafazakâr anlayışlar, önyargılar, mesleki ve özel hayat arasında dengesizlik, çocuk bakımı ve annelik izni gibi sorunları vurgulamaktadır.

Lisowska (2001) özellikle kadın girişimcilerin karşılaştığı engeller arasında eğitim yetersizliği, bilgi eksikliği, iş kurma ve devam ettirme noktasında sınırlı bilgi gibi sorunları koymaktadır.

Soysal (2010) ise, kadın girişimciliğini ters yönde etkileyen faktörleri genellikle cinsiyetten kaynaklanan engeller (sermaye eksikliği, toplumun geleneksel inanç ve baskısı, cinsiyete dayalı rol ayrımcılığı, cinsel ve duygusal taciz, cam tavanı (glass ceiling) engeli, sosyal pozisyon ve iletişim eksikliği, güvensizlik, tecrübe eksikliği ve başarısızlık beklentisi gibi basmakalıp yargılar, rol çatışması, eğitim düzeyinin düşük olması, sağlık ve psikolojik sorunlar) ve örgüt ve çevresel şartlardan kaynaklanan engeller (örgüt iklimi ve kültürü, bütüncül bakışın sağlanamaması ve örgütleneme, kurumsal çeşitlilik ve koordinasyon zorlukları, politika geliştirme ve uygulama ile ilgili engeller) olarak ikiye ayırmaktadır.

Bütün bu engellerin arka zemininde daha etkili bir engel oluşturan faktör, sosyo-kültürel engellerdir. Geleneksel sosyalleşme, kadınların başkalarına bakma fonksiyonunu vurgulayarak, diğer bir ifadeyle ailedeki sorumluluklarını istihfaf etmeden iyi anne ve eş olmasını ve mesleki hayatında pasif bir pozisyona geçmesini öngörmektedir. Cinsiyet ile ilgili önyargılar kadınların iş kurmasına, onu geliştirmesine ve piyasada başarılı bir şekilde rekabet etmesini engellemektedir. Bunun yanında kadının yapacağı işin, erkeğin yapacağı işten daha az önemli olduğu gibi algılama ve basmakalıplar kadınların kendine güven duygusunun azalmasına sebep olmaktadır. Geleneksel toplumlarda kadınların aile sorumluluklarının daha üstün olması, iyi anne ve eş olması ve iş hayatında başarılı olma zorunluluğunun olmaması, çocuklara bakması gerektiği hâkim bir görüş ve anlayıştır. Böyle bir ortamda yetişen kız çocuklar ileride kendine güven ve öz yeterlilik duygularından yoksun olarak, dolayısıyla iş kurma veya girişimde bulunmadan başarılı olamayacağı düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Özetlenecek olursa, kadınların girişimci olmasını engelleyen faktörler aşağıdaki gibidir:

- Kadınların aile hayatı ile iş hayatını dengeli bir şekilde yürütebilmelerini sağlayacak dışsal desteklerden yoksun olması;
- İş hayatında işverenlerin istihdam konusunda, erkeklere öncelik sağlaması veya daha yaygın olarak kullanılan cam tavanı olgusu;
- Rol çatışması ve aile-iş ikileminden dolayı kadınların iş hayatında verimli olamayacağı şeklindeki yanlış düşünce;
- Toplumca kadının ev dışında çalışmasına olumlu bakılmaması;
- Girişimciliğin kadınlardan ziyade 'erkek tabiatına' daha uygun olduğu düşüncesi;

Geçmişte kadın girişimciliğinin karşılaştığı sınırlılıklar ve engellere rağmen günümüz toplumları kadın girişimcilerin ekonomiye önemli katkıda bulunduğunu kabul etmektedir.

3. Kırgızistan'da Kadın Girişimciliği

Kırgızistan, Orta Asya'da 199. 951 km² yüzölçümü ile 5. 725. 000 (2013) nüfusu barındıran tarihi İpek Yolu üzerinde yer alan bir ülkedir. Ortalama yaşam süresi erkeklerde: 63,8 yıl ise, kadınlarda: 71,8 yıldır. Nüfusun %65'i Kırgız, %12'i Rus, %13'ü Özbek'tir. Okuryazar oranı, erkeklerde %99, kadınlarda %96'dır. GSYİH: 6.630.000.000.-\$ (2013). Kişi başına GSYİH: 1.180.-\$, enflasyon oranı, %7,5 (KC Milli İstatistik komitesi) ve IMF'e göre %9,5'tir, işsizlik oranı %8,5'tir.

3.1. Bağımsızlık Sonrası ve Geçiş Döneminde Kadın Girişimciliği

Sovyet Birliği bünyesinden ayrılıp, planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde, Kırgızistan ekonomisi muazzam bir üretim kaybına uğramıştır. Yaklaşık bu kayıp oranı %40-60 olmuş ve neredeyse 10 yıl devam etmiştir (Koyçuev, 2007). Bu dönemde Kırgızistan'da gerçekleşen ekonomik reformları 'yeniden dağıtım' olarak adlandırmak mümkündür. Diğer bir ifadeyle geçen yüzyılın 90'larında yaşanan yeniden dağıtım süreçlerini şu eğilimler ile tanımlamak mümkündür: kamu işletmeleri yerine özel veya anonim şirketler, büyük çaplı işletmeler yerine KOBİ'ler, ücret karşılığında çalışma yerine girişimcilik gelerek büyük dönüşümler yaşanmıştır.

1991'de bağımsızlığına kavuşan Kırgızistan'da toplumun ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasi hayatında radikal değişimler yaşanmıştır. Bunun yanı sıra, Kırgızistan'ın ekonomik yapısında çalışan kadınlar oranı ve kadın girişimciliği üzerinde oldukça büyük etkilenmeler söz konusu olduğu kuşkusuzdur. 1991-2007 aralığında çalışan kadınların ekonomik aktivitesi %81,6'dan %42,3'e kadar iniş göstermiştir. İşgücü piyasası ve

girişimcilik üzerinde yapılan istatistikler gösterdiği gibi, kadınlar daha çok gayri resmi emek piyasalarında, kayıt dışı hizmet ve ticaret sektöründe çalışmaya başlamıştır.

Bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da işgücü piyasasına olan devlet destek programları oldukça azalış göstermiştir: kamu işletmeleri kapanarak sayısı azalmıştır, kamu sektöründe çalışan işgücü sayısında dramatik bir azalış olmuştur. İşgücü piyasası özel sektör ve iş alanına genişlemesi ile beraber ilgili kanun ve yasaların (örneğin KC Emek Kanunu) olmasına rağmen, iş sektörü kanunlar ve yasalara nüfuz edilemez bir şekilde devam etmiştir. Elbette ki, devlet örnek olabilecek bir işveren rolünü kaybederek, bu genel durum işgörenler özellikle de kadın işgörenler için daha elverişsiz bir ortama dönüşmüştür.

Bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da kadınlar girişimciliğe ilk adım olarak başta komşu ülkeler gelmek üzere yavaş yavaş diğer ülkelere bavul ticareti ile uğraşmaya başlamıştır. Ülkenin karşılaştığı en zor dönemlerde kadınların önünde kendi kendini istihdam etme ve kendi işini kurma gibi teşvikler ortaya çıkmıştır. İlk dönemlerde Beyaz Rusya, Gürcistan, Ukrayna, Bulgaristan, Romanya, Tacikistan ve Kırgızistan gibi geçiş ekonomilerde yaygın olarak kadınlar ekonomik yönden ticaret sektöründe daha aktif olarak işlerini kurabilmişlerdir.

Kırgızistan'ın yeni bağımsızlık sonrası tarihinde Kırgız kadınları yaşadıkları toplumdaki baş döndürücü değişimler söz konusu zor bir dönemde, genel ekonomi, toplum ve aileleri için değeri biçilemeyecek katkıda bulunmuşlardır. İlk kadın girişimciler '*değişim rüzgârı*' ile beraber nispeten daha az sermaye gerektiren, fakat sabit gelir sağlayan hizmet sektöründe iş kurmaya başlamışlardır. Örneğin, berberlik, güzellik salonları, küçük perakendecilik, yiyecek-içecek işletmeleri, düğün salonları, terzilik vs. Her şeye rağmen geçiş ekonomisi kadınlara yeni kapıların açılmasına imkân sağlamıştır.

3.2. Günümüzde Kadın Girişimciliği: Genel Ekonomik Analiz

Günümüzde Kırgızistan'da demografik durum işgücünün artış göstermesine katkı sağlamaktadır. 2006-2011 aralığında bu oran %7,7 artarak, 3,8 milyon işgücünü oluşturmaktadır (www.nbrk.kg). Ekonomik aktif olmayan nüfusun %70'ini üniversite öğrencileri ve emekliler oluşturmakta ise, kalan %30'unu hane halkı oluşturmaktadır. Kadınlar genel ekonomik aktif olmayan nüfusun üçte ikisini oluşturmakta (yaklaşık 1,3 milyon nüfusun 850.000). Böyle bir önemli bir farkın sebebi, ev kadınları (285.000) ve emekli kadınların (260.000) sayısının çok olması ile ilgilidir. Dolayısıyla, erkeklerin istihdam oranı kadınlara kıyasla daha yüksektir (erkeklerin istihdam oranı %71 ise, kadınların oranı %48'dir) (www.stat.kg).

Kırgızistan ekonomisinde istihdam olan nüfusun cinsiyet açısından dağıtımı sektörler arasında da farklılık göstermektedir. Söz konusu farklılık sadece geleneksel alışkanlık veya çalışanların fizyolojik imkânlarla değil, düşük veya yüksek getirili olup

olmadığına bağlıdır. Kadınlar daha çok sağlık bakımı ve kamu hizmetleri (%79), eğitim (%76), otelcilik ve yiyecek-içecek (%65), ticaret (%56), finansal sektör ve genel olarak hizmet sektörü gibi nispeten az getirili ve siyasi ve ekonomik değişmelere duyarlı olan sektörlerde çalışmakta iken, erkekler inşaat (%95), madencilik (%91) ve enerji (%81) gibi stratejik ve yüksek getirili sektörlerde faaliyet yürütmektedir. Bununla beraber 2009'da ekonomik kriz, 2010'da ülkede yaşanan siyasi istikrarsızlık; hizmet sektörünü ters yönde etkilemiştir. Oysa genel olarak işverenler yapısında erkeklerin hâkimiyeti söz konusudur (%70,7) ve buna karşılık aile şirketlerinde ücretsiz çalışanlar arasında kadınların oranı daha yüksektir (%60,4). Kadınların erkeklere oranla daha hafif sanayilerde çalışması sonucu, ücret geliri de erkeklere göre daha düşüktür. Kırgızistan'da kadınların ücreti erkeklerin 2000'de %67,6'ını, 2007'de %67,3'ünü ve 2011'de %78,4'ünü oluşturmaktadır (www.stat.kg). Görüldüğü gibi, bu orandaki fark gittikçe artmaktadır. Oysa işsizlik oranına geldiğinde, kadınlar arasında bu oran %9,9 iken, erkeklerde %7,6'dır. Kadınların nispeten düşük gelirle çalışmaya razı olmasına rağmen, işsizlik oranı daha yüksektir. Üniversite eğitimi gören öğrenciler arasında %54'ü kız öğrencilerdir (www.stat.kg).

Son yıllarda ekonomide yeni işyeri imkanının anlamlı bir çoğunluğu (%75-85) ekonominin kayıt dışı (enformel) sektöründe ortaya çıkmaktadır. Bu olgu, devlet tarafından destekleyici koşulları sağlama ve etkin bir istihdam politikasını yürütmesini sınırlamaktadır. Bu özellikle kadın girişimcilerin ve kadın işgörenlerin (istihdam oranı %88) yoğun çalıştığı tekstil sektöründe söz konusudur. Günümüzde tekstil sektörü GSYİH'nın %9,6sını oluşturmaktadır (www.stat.kg).

Kırgızistan'da, kadın girişimciliği oluşum aşamasındadır. Değişik hesaplamalara göre, ülkede kadın girişimciliğin payı ortalama %30'dur. Bu gösterge işgücü piyasasında kadınların rekabet avantajının düşük olduğuna işaret etmektedir. Kırgızistan'da kadın girişimciler daha çok KOBİ'lerde çalışmaktadır. Eğer 2006-2011 yılları arası KOBİ'lerin genel ekonomiye katma değeri, GSYİH'nın %40'ını oluşturmakta ve genel olarak KOBİ'lerde istihdam oranı %16 ise günümüzde yüksek işsizlik oranında KOBİ'ler tek sorun giderici faktördür.

Kadınların girişimcilik faaliyeti göstermesi ekonomik bağımsızlıklarını kazanmanın yanında aynı zamanda iş çevresinin gelişmesi ve büyümesine katkı sağlamaktadır.

Kırgız Cumhuriyeti Milli İstatistik Komitesi verilerine göre, 2006'da kadın ve erkek yöneticilerin dağılımı yaklaşık %21 ve %79 oranında iken, 2012'de %23,7 ve %76,3'tür. 2006'dan 2010'a doğru kayıt altına alınan işletmelerin sayısı 5,6 kat artmasına rağmen, kadın ve erkek yöneticilerin payı neredeyse aynı seviyededir. Bununla beraber kadın girişimciliğinin gelişmesi ülkenin kuzey bölgelerinde söz konusudur. Oysa kadın girişimcilerin genel girişimciler arasında sahip olduğu pay 2005'te %32'iken, 2011'de %27'dir. Genel bakılacak olursa, kadın girişimcilerin oranı ortalama %30'u göstererek, azınlığı temsil etmektedir. Kırgızistan'da ağırlıklı olarak kadınların istihdamı işveren

daha çok işgören statüsüne dayanmaktadır. Kadın işgörenlerin oranı %44 iken, kadın işverenlerin oranı %36'dır. Kendi kendini istihdam oranı ise, kadınlarda %29 ise, erkeklerde %71'dir. Özel girişimcilik yapan kadın girişimcilerin sayısı küçük işletmecilik yapan kadınların sayısından 9 kat fazladır. Özel girişimcilerin arasında kadınların payı %33'tür (www.stat.kg).

Yukarıda istatistiksel veriye dayanıldığında, Kırgızistan'da kadınlar arasında işsizlik oranı daha yüksektir. Kadınların uzun-sürelili işsizlik oranının daha yüksek olması onların iş bulması için zorluk yaratmaktadır. Böylece, ekonomik dönüşüm sürecinde işgücü piyasasında kadınlara karşı eşit olmayan davranış sorunu ortaya çıkmaktadır. Kırgızistan'da işgücü arz fazlalığı söz konusu iken, işverenler daha çok erkekleri tercih etmektedirler. Geleneksel değerler hâkim olan Kırgızistan'da erkeklerin daha çok takdir edildiği gerçeği ile genel olarak erkek ailesinde asıl sorumluluk sahibidir ve dolayısıyla onların istihdam edilme hakkı daha yüksek olduğu genel kabul edilmektedir. Ayrıca, erkeklerin çocuk yetiştirme görev ve çocuk bakım izni gibi yükümlülükleri olmadığı için daha iyi ve avantajlı görülmektedir.

Sayakova (2006) Kırgızistan'da kadın girişimcilerin profilini çizmeye çalışmış ve aşağıdaki gibi sonuca ulaşmıştır. Kırgızistan'da kadın girişimcilerin ortalama yaşı 30'un üzerindedir, 30-39 yaş arasındadır (%42). %67,3'ü evli ve en az iki çocuğun annesidir (%37,2 ve %35,8). %49'u lisans eğitimini, %39'u önlisans eğitimini görmüşlerdir. Genellikle kadın girişimcilerin eğitim gördükleri alanlar, ağırlıklı olarak %21,5 beşeri bilimler, %13,5 fen bilimler ve %10,8 iktisadi ve idari bilimlerdir.

3.3. Kırgızistan'da Kadın Girişimciliğini Motive Eden Faktörler

Kırgızistan'da kadın girişimcileri iş kurmaya iten sebepler incelendiğinde dünyada genel kabul edilen nedenlerden çok farklılık göstermemektedir. Özcan (2004) yaptığı araştırma sonucunda Kırgızistan'da kadınları girişimciliğe iten nedenler arasında aşağıdaki faktörleri paylaştırmaktadır:

- Genellikle Kırgız kadın girişimciler eşleri ile beraber aile gelirini artırmak için birlikte çalışmaktadırlar. Özellikle ticaret ile uğraşan ailelerde kadınlar tezgâh-üstü çalışmakta ise, eşleri satın alma gibi dışsal görevleri yerine getirmektedir.
- Yalnız kadınların büyük bir kısmı kendi başına çocuklarına bakmak ve çoğu zaman genişletilmiş aileyi desteklemek için çalışmaktadırlar.
- Eşleri ya da babaları başka işlerde istihdam olurken kadınlar ticareti devam ettirmektedirler. Araştırmaya katılan kadınların eşleri inşaat sektöründe mevsimsel olarak çalıştığı sürece devamlı olarak ailesini geçindirmek amacıyla işine devam etmektedir.

Bağımsızlık sonrası ülkede olağanüstü ekonomik durgunluk döneminde Kırgızistan'da yüksek işsizlik koşullarında kadınlar yeni koşullara yüksek düzeyde uyum göstererek, baval ticareti yaparak veya küçük bir işyeri kurarak eşleri işsiz oldukları sürece ailelerini geçindirmişlerdir (Lisowska, 2002). Demek ki, 1990 ekonomik kriz dönemlerinde Kırgızistan'da kadın girişimcilerin ortaya çıkmasına fırsat değerlendirme veya kendi kendini gerçekleştirme gibi 'çekme' faktörlerden ziyade ülke içinde ekonomik koşullar, gelir dağılımındaki eşitsizlikler, yüksek işsizlik oranı gibi zorunluluk dürtüsü ile koşullanan 'itme' faktörler zemin oluşturmuştur.

Günümüzde kadın girişimciliği motivasyon faktörlerinin değişim gösterdiği söylenebilir. Ünal (2011) Kırgızistan'da kadın girişimciler üzerinde yaptığı araştırmada kadın girişimcilerin erkek girişimcilere göre daha hırslı, statü odaklı, yeniliğe açık oldukları sonucuna varmıştır. Sayakova (2006) gerçekleştirdiği araştırma sonucunda kadın girişimciliğine motive eden faktörler önem sırasına göre, kendisi ve ailesinin yaşam koşullarını iyileştirme, iş bulamadığı zaman iş kurma mecburiyeti, ücretin düşük olmasından dolayı ekonomik anlamda bağımsız olma isteği gibi faktörleri göstermiştir. Uluslararası Emek Örgütü'nün 2009'da Kırgızistan'da kadın girişimcileri ve iş kadınları üzerinde yaptığı araştırma sonucuna göre, girişimci olmaya motive eden sebepler ne olduğu sorulduğunda, katılımcıların %42'si bağımsız olma ve kendi kendini gerçekleştirme, %39'u ekonomik olarak gelir elde etme ve %23'ü sevdiği işi yapma olarak cevaplandırmışlardır.

Demek ki, Kırgızistan'da son yıllarda girişimcilik bir zorunluluk ürünü olmaktan çıkarak, fırsat-odaklılık ve kendi tercihi haline dönmeye başlamıştır.

3.4. Kırgızistan'da Kadın Girişimciliğinin Karşılaştığı Sorunlar ve Engelleyen Faktörler

Kırgızistan'da kadın girişimcilerin karşılaştıkları engeller ve sorunlar çok yönlüdür (Ibraeva vd.,2012):

- Ataerkil kültür normlarının nesilden nesile aktararak, ağırlıklı olarak kadının aile içi sorumlulukları söz konusu iken, erkeğin ev dışı ve piyasa-odaklı sorumlulukları üstün olan görüşü içeren geleneksel kalıplar;
- Toplumda kadınların ailedeki görevlerini ve iş hayatını dengede tutabilmek için daha çok öğretmenlik, hekimlik vb. mesleklerin uygun olması nedeniyle seçimi; Toplumda kadının kariyere ailesini tercih etmesi, doğum ve çocuk bakımının üstünlüğü, eşine kıyasla daha düşük pozisyonda çalışma ve dolayısıyla daha az geliri işyerinde ve profesyonel anlamda daha az başarılı olma gerektiği anlayış hâkimdir;

- Ev içi sorumlulukların aşırı derecede olması, kadınların doğum yapma fonksiyonunu sürekli yerine getirme, işyerinde kadınların rol çatışması sorunudur.

Kırgızistan'da kadın girişimcilerin işletmecilik bilgi ve becerilerine daha çok sınıma ve yanılma yoluyla öğrenmesi yaygın bir durumdur. Bu durumda kadınların işinin ilerlemesi yavaşlayacaktır ve etkin olmayabilir, bundan ziyade çoğu zaman başarısızlığa da sebep olabilir. İşe başlama noktasında kaynakların sınırlılığı ve girişimcilikte 'cam tavanının' oluşmasına katkıda bulunun faktörler kadın girişimcileri özel girişimciliğe ve küçük işletmeciliğe daha çok yönelmektedir. Sınırlı kaynaklar konusuna geldiğinde, geleneksel Kırgız kültürüne göre, aile mirası erkek çocuklara aktarılma uygulaması ve geleneği halen devam etmektedir (Abramzon, 1971: 262). Aile zenginliğinden pay alamama durumu kadınların iş hayatına girmesinde başlangıç sermaye sıkıntısını yaratmaktadır. Kırgızların ataeril toplum yapısına göre ailenin geliri ve kaynakları aile reisine ve sırası ile erkek çocukların elindedir.

Diğer toplumlarda olduğu gibi kadın girişimcilerin eğitime dayalı engelleri Kırgızistan'da çok güncel bir sorun değildir. Okuryazar oranı kadınlar arasında %96 olmak üzere, lisans eğitimini gören toplam öğrenciler arasında kız öğrencilerin oranı %56'dır. Bu oldukça yüksek ve umut verici bir karardır. Engeller:

- Geleneksel kültüre dayalı engeller. Geleneksel Kırgız toplumu kadınların güçlenmesine yardımcı olmamaktadır. Kadın ve erkekler arasında eşitlik herkes tarafından tanınmamaktadır. Bunun yanında girişimcilik kadınlara üstünlük sağladığı düşüncesi yaygındır. Bu tür engeller enformel olmasına rağmen, kadınların girişimcilik yapmasını ters yönde etkilemektedir.
- Ekonomik engeller. Kırgızistan'da genel olarak kadınlar sağlık, eğitim ve kültür gibi alanlarda ve düşük gelirli işyerlerinde çalışmaktadır. Son 10 yıl içerisinde söz konusu sektörde ücret oranı ülke içinde ortalama ücretin altındadır. Kadınlar bunun için küçük ölçekli işletmelerde ve daha çok enformel sektörde kendilerini istihdam etmektedirler.
- Finansal engeller. Formel sektöre uyum sağlamak için kadınların önünde kredi imkânlarına ve mülkiyete erişimin sınırlılığı sorunu çıkmaktadır.

Bişkek'te iş kadınları arasında yaptığı araştırma sonucunda katılımcıların kariyer yapmalarında cinsiyet basamaklılarından daha az etkilendiklerini ve geleneksel Kırgız toplum özelliklerini engelleyici bir unsur olmadığını belirtmişlerdir (Najimudinova, 2006). Diğer bir araştırma sonuçlarına göre, Kırgızistan'da kadın girişimcilerin karşılaştıkları engel ve sorunlar arasında: ailesini geçindirme ve çocuklarına bakma yükümlülüğü, kadının çalışmasına eşi ve yakın akrabalarının karşı olması, kredi alma imkânının sınırlı olması ve işletmecilik konusunda yeterli bilgi ve veri olmaması gibi nedenler bulunmaktadır (SIAR, 2012).

4. Sonuç ve Öneriler

Kırgızistan'da gün geçtikçe kadın girişimcilerin sayısı artış göstermektedir. Dolayısıyla ülke ekonomisine olan katkı da artmaktadır. Bununla beraber kadın girişimcilerin meydan okuması gereken engeller de devam etmektedir. Aslında bu sorunların belirli bir kısmı evrenseldir, diğer bir ifadeyle aynı zamanda hem erkek, hem kadın girişimcileri ters yönde etkilemektedir. Kadın girişimciliğini ülkede geliştirmek gerekmektedir. Bu bağlamda alınacak olan tedbirler bir yandan sistematik bir nitelik taşımalı ve özellikle kadın girişimciliğine özgü engelleri kaldırmaya yönelik olmalıdır. Bazı araştırmacılara göre, Kırgızistan'da da kadın girişimcilik adına yapılması gerekenler oldukça fazladır (Yılmaz ve Mayatürk, 2008). Kırgızistan'da kadın girişimciliğini engelleyen unsurlar tamamen ortadan kaldırılmazsa bile, en azından onların etkisini azaltıcı tedbirleri almak gerekir. Yukarıda istatistiksel verilere göre, Kırgızistan'da kadın girişimciliği boyutları çok yüksek değildir. İlgili önerileri sunmadan önce kadın girişimciliğini engelleyen faktörleri belli kategorilere ayırmakta yarar vardır. *Birinci* kategoride engeller, hukuksal engellerdir. Bu söz konusu engeller devlet tarafından kadın girişimciliğine ait sorunlar üzerinde durmadığından kaynaklanmaktadır. *İkinci* kategoride engeller, ekonomik engellerdir. Yüksek vergi oranı, başlangıçta yetersiz özsermaye, kredi faiz oranlarının oldukça yüksek olması, ekonomik gerileme, yüksek işsizlik ve kadın girişimciliğini destekleyecek tam ve belirgin devlet politikasının olmamasıdır. *Üçüncü* kategoride engeller, sosyo-kültürel engellerdir.

Bunun için yapılması gerekenler önem ve kapsam derecesine göre aşağıda bir kaç madde olarak sunulmaktadır:

- Devlet tarafından kadın ve erkek haklarının eşit olması için güçlü bir temel ve istek gerekmektedir. Bu bağlamda son yıllarda ülkede ciddi ve anlamlı adımlar atılmış durumdadır. Kırgızistan Cogorku Keneş'te (Meclis) kadın milletvekillerinin koltuk oranında artış olduğu görülmektedir. Kırgızistan'da bu oran 2005'te %10 iken, 2013'te %23,30 olmuştur. Dünya ortalaması 2005'te %16,49, 2010'da %19,17 ise, 2013'te %21,77'dir. Bu oran dünya ortalamasına göre yüksek olduğu da görülmektedir. (<<http://data.worldbank.org/country/kyrgyz-republic>>)
- Devlet tarafından siyasi arenada kadınlara verilen desteğin yanında, ekonomik ortamda kadın girişimcilere tam olarak bir destek görülmemektedir. Ülkede kadın girişimciliğini destekleyen projeler daha çok uluslararası donör kurumlar tarafından yapılmaktadır. Örneğin, *Japanese Fund for Poverty Reduction* (JFPR) tarafından 2001'den bu yana kırsal alanlarda kadın girişimcileri desteklemek üzere 10 milyon dolar harcanmıştır.
- Genel olarak girişimciliği ve KOBİ'leri geliştirme için uygun ortam oluşturmak, geçiş ekonomilerinde öncelik kazanan bir meseledir. Vergi

oranlarının yüksek olması, kredi faiz oranlarının ve koşullarının uygun olmaması ve girişimciliği destekleme için kurumsal çerçevenin olmaması ülkede yeni işletmelerin sayısının artmasını sınırlandırabilir. Kadın girişimciliğinin gelişmesi için iş kurma noktasında kadın girişimcilere özgü olan engelleri eleme veya ayırmak gerekir. Bu noktada *kadın girişimcilerin sesini duymak* çok önemlidir. Bunun için devlet tarafından desteklenmiş olan kadın girişimcileri veya iş kadınları dernekleri gibi ağların örgütlenmesi gerekir. Bu işbirliği ve iş ortaklığı ulusal ve uluslararası ağlar çerçevesinde gerçekleşmesi daha verimli olacaktır. Çünkü bu ağlar sadece ülke içi kadın girişimcileri bir araya getirmeyecektir, bunun yanında küresel ekonomide kadınların girişimci çabalarını kolaylaştıracaktır. Söz konusu ağlar kadın girişimcileri veya girişimci adayları bilgilendirmeyi ve eğitimi amaç edinmesi gerekir. Bilgilendirme toplantıları ve seminerleri, daha çok iş projelerinin finansmanı, iş ortaklarını bulma ve piyasalara giriş imkânları üzerinde olabilir. Elbette, Kırgızistan'da USAID, JICA gibi uluslararası proje ve kurumlar tarafından söz konusu toplantı ve seminerler düzenlenmektedir. Fakat hükümet tarafından ülke çapında resmi olarak kadın girişimciliğini desteklemek için politika başlatılmamıştır.

- Kırgızistan'da diğer ülkelerden farklı olarak kadınların eğitim seviyesi oldukça yüksektir. Başarılı girişimcilik için gerekli olan alanlarda eğitim gören öğrenciler arasında kız öğrencilerin oranları daha yüksektir. Örneğin, işletme ve iktisat alanında eğitim görenlerin %59'u kız öğrencilerdir, hizmet sektöründe eğitim alanlar arasında %67,4'tür. İktisadi ve idari bilimlerde lisansüstü eğitim gören öğrenciler arasında %60'ı kız öğrencilerdir. Bu aslında umut verici bir unsurdur. Kırgızistan'da kadınlar genel işgücü piyasasına girerek, iş kurmak için yeterli eğitim, bilgi ve beceriye sahiptir.
- Kadınların ekonomik aktivitesini artırmak için ana sorumluluklarının biri olan çocuk bakımı ve yetiştirme konusunda hem devlet, hem de işverenler kadınlara destek vermelidir. Örneğin, günümüzde Kırgızistan'ın özellikle büyük şehirlerinde kreş ve çocuk yuvaları sayısının az olması kadınların iş hayatında ciddi bir engel oluşturmaktadır.
- Periyodik olarak devlet tarafından KOBİ'lere yönelik yapılan desteklerin ne kadar kadın girişimci ve iş kadınlarının başarılarına etkili olup olmadığını değerlendirmek gerekir. Diğer bir ifadeyle söz konusu destek programlardan kadınların ne kadar yararlanıp yararlanmadığını ölçmek gerekir. Kırgızistan'da kadın girişimciler daha çok kayıt dışı sektörlerde çalıştığı için devlet belirgin ve açık bir şekilde destek sağlama politikalarını güdemiyor. Bu nedenle kadın işveren ve iş görenler daha ağırlıklı olduğu ve Kırgız ekonomisine anlamlı bir katkıda bulunduğu için tekstil sektörünü kayıt dışı olmaktan çıkarmak gerekmektedir.

- Kadın girişimciliğini genel olarak bir sorun kaynağı değil, toplumda bir dizi sorun çözücü bir potansiyel ve fırsat olarak değerlendirmek daha anlamlıdır. İster geçiş ekonomisi olsun, ister gelişmiş bir ülke olsun, ülkede ne kadar farklı zemin ve fona sahip olan bireylerin girişimsel potansiyelini keşfedip daha sonra bu durumdan yararlanılması durumunda, piyasa çeşitlendirilmesi ve bir o kadar da yenilikçilik ve yaratıcılık ortamının oluşması kaçınılmaz olacaktır.
- Kırgızistan'da kadın girişimcilerin finansman sorunu çözümünde 600'den fazla mikro-finans ve kredi kurumları çalışmaktadır. Fakat genel bakıldığında, söz konusu kurumlar nüfusun sadece %9'una hizmet edebilmektedir. Kredi alanların %70'i kadımların olmasına rağmen, günümüzde sağlanan kredi portföyünü serbest çalışma veya kendi kendini istihdam etmenin süreklilik kazanarak ayakta kalabilir sağlam bir işletmeye dönmesine nispeten az imkân sağlamaktadır. Devlet destek programları daha çok finansman sorunlarına odaklı olması beklenmektedir.

Sonuç olarak, Kırgızistan'da diğer toplumlarda olduğu gibi kadın girişimciliğini engelleyen faktörler sosyo-kültürel nitelikteki sorunlar ağırlıklı değildir. Ülke bu bağlamda bazı ülkelerden bir kaç adım ileridedir. Daha ciddi ve anlamlı olan sorunlar, kadın ve çevresi ile ilişkili değildir, daha çok ülkedeki genel makro-ekonomik sorunlardır.

Kaynakça

- Abramzon S.M. (Абрамзон С. М) (1971), Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи, Ленинград, Наука.
- Alam, S.S. & Z.C. Senik & F.M. Jani (2012), "Exploratory Study of Women Entrepreneurs in Malaysia: Motivation and Problems", *Journal of Management Research*, Vol. 4, No. 4, pp. 282-297.
- Ayaz, N. (1993), "Türkiye'de Çalışan Kadınların Sorunlarına Yönelik Bir İnceleme (Tekstil İşkolundan Örnekler)", *Dokuz Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt 8, 175-191.
- Bayrak, S. & A. Yücel (2000), "Kadın Cinsiyeti, Yöneticilik ve Güç Bir Paradoks Mu?", *11. Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı*, Nevşehir.
- Çirikova, A.E. (Чирикова А. Е.) (2002), Женское Предпринимательство в России: Концептуальные Подходы и Направления Исследований, (Jenskoje predpřinatelstvo v Rossii: konseptaulniye podhodi i napravleniya issledovaniy) *Гендер и экономика: мировой опыт и экспертиза российской практики / Отв. редактор и составитель, Е. Б. Мезенцева. М.: ИСЭПН РАН - МЦГИ - "Русская панорама"*, сс. 235-250.
- Erdem, S. (2004), "Women entrepreneurs in transition economies: Main obstacles and recommended solutions", *Recent Economic Developments and Problems in the Transition Economies*, Turkish Manas University Conference in Economics Proceedings, Bishkek, Kyrgyzstan.
- Global Entrepreneurship Monitor (2012), *Women's Report*.

- Gorji, M.B. & P. Rahimian (2011), "The Study of Barriers To Entrepreneurship in Men and Women", *Australian Journal of Business and Management Research*, Vol. 1, No. 9, pp. 31-36.
- Gray, K. & J. Finley-Hervey (2005), "Women and Entrepreneurship in Morocco: Debunking Stereotypes and Discerning Strategies", *International Entrepreneurship and Management Journal*, vol. 1, pp. 203-217.
- Hasanov, R. & S. Biybosunova & S. Hasanova (2009), "Assessing the Business Environment for Women's Entrepreneurship Development in the Kyrgyz Republic", *International Labour Organization Working Paper*, No. 3, Moscow.
- Hisrich, R. & C.G. Brush (1989), *The Women Entrepreneur. Starting, Financing and Managing a Successful Business*, Lexington Books.
- Ibraeva, G. & A. Moldosheva & A. Niyazova (2012), "Kyrgyz country case study", *World Development Background paper*, Gender Equality and Development.
- Kirkwood, J. (2009), "Spousal Roles on Motivations for Entrepreneurship: A Qualitative Study in New Zealand", *Journal of Family Economic Issues*, Vol. 30, pp. 372-385.
- Коуцёв, Т.К. (Койчуев Т.К.) (2007), Экономика Кыргызстана на Переломном Этапе, Избранные Сочинения. Том III, Бишкек: ЦЭС при ПКР, ОО «Экономисты за реформу», 301 с.
- Lisowska, E. (2001) "Female enterprise barriers", Women entrepreneurship – the challenge of the 21st century", *Bialystok Publishing*, Bialystok, page 34.
- Lisowska, E. (2002), "Women's entrepreneurship: trends, motivations and barriers, Women's Entrepreneurship in Eastern Europe and CIS Countries", *United Nations Publication*, Geneva, Switzerland.
- Najimudinova, S. (2006), "Key Success Factors of Women Managers in Kyrgyzstan", *Second International Conference on Business, Economics and Management*, Yaşar University, 15-18 June 2006, İzmir Turkey.
- Nazarbekova, E.U. (Назарбекова Э.У.) (2006), Проблемы гендерной политики в предпринимательстве, КТМУ, *1st International Congress on Entrepreneurship Proceedings*, 25-27 May 2006, Bishkek, Kyrgyzstan, pp. 506-512.
- On, A. (2011), "Women entrepreneurship in Romania", *Revista Romana de Economie*; Vol. 33 Issue 2, p. 138.
- Özcan, G.B. (2004), "Djamila's journey from Kolkhoz to Bazaar: Female Entrepreneurs in Kyrgyzstan", *Female Entrepreneurship in Transition*. ed. F. Welter, Aldershot: Ashgate, 2006. pp. 93-115.
- Polish Agency for Enterprise Development (2011), "Women Entrepreneurship in Poland", *Research Report*, Warsaw.
- Popescu, S. (2012), "Women and Men in Entrepreneurship", *Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology*, Issue 4.
- Sayakova, S. (Саякова С.) (2006), Проблемы Женского Предпринимательства в КР, (Problemi jenskogo predprinimatelstvat v KR) КТМУ, *Proceedings of 1st International Congress on Entrepreneurship*, 25-27 May 2006, Bishkek, Kyrgyzstan, pp. 513-515.
- SIAR (2012), *Research & Consulting Report, Исследование Проблем Развития Женского Предпринимательства В Кыргызской Республики*, Подготовлено в Рамках

Реализации Проектов ОО «Женский Форум Курак» При Финансовой Поддержки Посольства Соединенных Штатов Америки в Кыргызской Республике.

- Soysal, A. (2010), “Türkiye’de Kadın Girişimciler: Engeller ve Fırsatlar Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt. 65, Sayı. 1, ss. 83-114.
- Welter, F. & D. Smallbone (2008), “Women’s Entrepreneurship From an Institutional Perspective: The Case of Uzbekistan”, *International Entrepreneurship and Management Journal*, Vol. 4, pp. 505–520.
- Yılmaz, İ. & E. Mayatürk (2008), “Kadın Girişimciliği: Türkiye ve Kırgızistan’daki Kadın Girişimciliği Üzerine Bir Uygulama”, 2. *Uluslararası Girişimcilik Kongresi Bildiri Kitabı*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek, Kırgızistan, ss. 110-118.
- Женщины в Бизнесе (Jenşiny v Biznese), “Promotion of Kyrgyzstans Economy”, project is funded by European Union and implemented by Austrian Federal Economic Chamber, Institute for Economic Promotion.
- Женщины и мужчины Кыргызской Республики, (Jenşini i muzçını Kırgızskoy Respubliki) Сборник гендерно-разделенной статистики, Бишкек, 2012.